

WPROWADZENIE

KRYTYCZNE STUDIA NAD DZIEDZICTWEM: MIĘDZY TEORIĄ A PRAKTYKĄ

MONIKA STOBIECKA

15 kwietnia 2019 roku świat obiegła wstrząsająca wiadomość o pożarze słynnej paryskiej katedry Notre Dame. Tę średniowieczną świątynię odnotowaną na liście światowego dziedzictwa UNESCO, powszechnie znaną m.in. dzięki disneyowskiej animacji *Dzwonnik z Notre Dame* i grze Ubisoftu *Assassin's Creed Unity*, zajął szybko rozprzestrzeniający się ogień, który udało się ugasić dopiero rankiem następnego dnia. Lawinowo publikowane posty w mediach społecznościowych na bieżąco informujące o tej katastrofie i zniszczeniach, jak również hojne datki prywatnych osób, wielkich korporacji i niezliczonych fundacji przeznaczone na odbudowę, pokazały, jak ważne miejsce w powszechnym imaginarium zajmuje dziedzictwo¹.

Przykłady społecznej mobilizacji wobec zagrożeń zniszczenia dziedzictwa można mnożyć, ostatnie dekady charakteryzuje bowiem gwałtowny wzrost zainteresowania dziedzictwem kulturowym i naturalnym, naznaczony determinacją, by zachować je za wszelką cenę. Zarówno okoliczności historyczno-polityczne, jak i rosnąca fascynacja społeczną historią, archeologią, sztuką czy napędzana wzrostem gospodarczym intensyfikacja turystyki dowodzą, że dziedzictwo już nie kojarzy się

¹ Temat ten został krytycznie podjęty w kontekście obiektów światowego dziedzictwa UNESCO i zwrotu cyfrowego. Badacze ukuli pojęcie „efekt Notre Dame” na określenie internetowego wzrostu zainteresowania dziedzictwem w momencie jego zniszczenia. Zob. Cristina Garduño Freeman i José Antonio González Zarandona, *Digital specters: the Notre-Dame effect*, „International Journal of Heritage Studies” 2021, 27(12), s. 1264–1277.

wyłącznie z zamierchłą przeszłością, lecz stanowi dobro, które różne społeczności czy instytucje chcą poznawać, pielęgnować i chronić, by następnie przekazać je potomnym. Dziedzictwo nie jest już zatem przede wszystkim „o przeszłości”, jak ujmowały to tradycyjne podejścia do zabytków, pomników i ruin, lecz wręcz przeciwnie – dotyczy i jest ukierunkowane nade wszystko ku przyszłości².

Wskazują na to szczególnie krytyczne studia nad dziedzictwem, młode pole badawcze, które jest przedmiotem tej antologii. Prezentowany czytelnikom i czytelniczkom wybór tekstów mierzy się z trudnym zadaniem prezentacji szerokiego spektrum problematyki podejmowanej w ramach krytycznych studiów nad dziedzictwem. Książka skierowana jest m.in. do antropologów i antropolożek kulturowych, archeologów i archeolożek, etnologów i etnolożek, historyków i historyczek, historyków i historyczek sztuki, konserwatorów i konserwaterek oraz reprezentantów i reprezentantek studiów nad turystyką. Z pewnością znajdzie zainteresowanie wśród pracowników i pracowniczek instytucji kultury, centrów interpretacji dziedzictwa, fundacji zajmujących się ochroną i opieką nad zabytkami. Co więcej, kierowana jest do studentów i studentek na kierunkach: antropologia kulturowa, archeologia, etnologia, historia, historia sztuki, konserwacja zabytków, kulturoznawstwo, ochrona dziedzictwa kulturowego oraz zarządzanie dziedzictwem. Może zostać zaadaptowana jako podręcznik na kursach poświęconych muzealnictwu i muzeologii, zarządzaniu kulturą czy studiom nad dziedzictwem. Ze względu na awangardowy charakter proponowanych tu perspektyw zainteresować może także reprezentantów i reprezentantki humanistyki rozumianej szerzej aniżeli wyliczone tu dyscypliny i specjalizacje.

KRYTYCZNE STUDIA NAD DZIEDZICTWEM

Rosnące i kierowane ku przyszłości zainteresowanie dziedzictwem wśród prywatnych inicjatorów opieki nad zabytkami oraz społeczności

² *Cultural Heritage and the Future*, red. Cornelius Holtorf i Anders Högborg, Routledge, London–New York 2021.

dbających o schedę po przodkach czy systemowe inicjatywy różnych instytucji zmotywowały badaczy do wypracowania nowych podejść do badań dziedzictwa. W efekcie prowadzonych studiów akademicy i praktycy pochodzący przede wszystkim z Australii, Skandynawii, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii przeprowadzili kompleksową i wieloaspektową krytykę obowiązujących strategii zarządzania dziedzictwem. Skupiając się na działaniach oficjalnych aparatów ochronnych (UNESCO, urzędy konserwatorskie, muzea), zainicjowali trwającą już niemal 20 lat dynamiczną i niezwykle inspirującą dyskusję teoretyczną oscylującą wokół takich pytań, jak: czym jest dziedzictwo?; jak praktykuje my dziedzictwo?; jakie wartości i znaczenie nadajemy dziedzictwu?; na czym polega podział na dziedzictwo kultury i dziedzictwo natury?; jak radzić sobie ze stratą i przepadnięciem dziedzictwa?; co jest dziedzictwem współczesności, które pozostawimy po sobie potomnym?

Intensyfikacja toczonych we współczesnej humanistyce dyskusji na temat ontologii, epistemologii i aksjologii, a zatem próba odpowiedzi na postawione wyżej pytania o istotę, znaczenie i wartości dziedzictwa, przyniosła wiele nowych ustaleń, a także zaowocowała powstaniem nowej, interdyscyplinarnej subdyscypliny: krytycznych studiów nad dziedzictwem (*critical heritage studies*), które lokują się na przecięciu antropologii, archeologii, historii, historii sztuki, humanistyki środowiskowej, konserwatorstwa, studiów muzealnych i turystyki. Ten prężnie rozwijający się kierunek badawczy z dużymi sukcesami wykorzystuje perspektywy nowej humanistyki i awangardowe podejścia, stosując soczewki post-, bio- i ekohumanistyczne czy nowomaterialistyczne. Wreszcie inspiruje się zwrotem ku rzeczom i ku materialności, zwrotem afektywnym, antropocentrycznym, geologicznym, ontologicznym i post-sekularnym, oferując świeże ujęcia interpretacyjne, których celem jest, w pierwszej kolejności, krytyczny namysł nad deficytami obciążonych historycznie modeli ochrony dziedzictwa wywodzących się z XIX wieku, po drugie zaś wypracowanie nowych, alternatywnych podejść do materialnej i niematerialnej schedy po przeszłości (i teraźniejszości).

Na to pierwsze zadanie rozliczenia się z historią badań i podejść zwraca uwagę definicja krytycznych studiów nad dziedzictwem przed-

stawiona podczas konferencji na szwedzkim Uniwersytecie w Göteborgu w 2012 roku³. Zgodnie z nią krytyczne studia nad dziedzictwem to kierunek w badaniu zabytków, monumentów, miejsc pamięci oraz zwyczajów i tradycji wyrastający z palącej potrzeby przebudowy i redefinicji dziedzictwa, który powinien opierać się na „bezwzględnej krytyce wszystkiego, co istnieje”⁴, w rozumieniu dotychczasowych teorii i praktyk obciążonych nacjonalizmem, imperializmem, kolonializmem, kulturowym elitaryzmem, europocentryzmem i wykluczeniami społecznymi ze względu na rasę czy pochodzenie, i wreszcie – fetyszyzacji wiedzy eksperckiej, która miała i ma w dalszym ciągu wpływ na to, jak dziedzictwo jest definiowane, wykorzystywane i zarządzane. W wyniku historycznych, geopolitycznych, kulturowych i społecznych uwarunkowań badania dziedzictwa były dotychczas zdominowane przez zachodnich archeologów, historyków, historyków sztuki i architektury, dlatego obecnie pilnym zadaniem stojącym przed krytycznymi studiami nad dziedzictwem jest włączenie szerszego spektrum dyscyplin do dalszych badań zabytków, miejsc pamięci czy praktyk niematerialnych. Wizja dziedzictwa oferowana w ramach tradycyjnych podejść, którą krytyczni reprezentanci studiów widzą przede wszystkim w usankcjonowanym dyskursie dziedzictwa (*authorised heritage discourse, AHD*)⁵, czyli podejściu promowanym i realizowanym przez instytucje oficjalnie zajmujące się dziedzictwem (m.in. UNESCO czy urzędy konserwatorskie), uprzywilejowywała wiekowe, imponujące i prestiżowe miejsca, budynki czy artefakty, które podtrzymywały wykluczające i zachodnio-centryczne narracje. By zilustrować ten mechanizm, wystarczy przytoczyć przykład przyznawania priorytetu w ochronie zamkom, pałacom czy innym siedzibom możnowładców i arystokracji – obiekty te, często cenne z punktu widzenia historii sztuki i architektury, rzadko bywają

³ Laurajane Smith, *History*, <https://www.criticalheritagestudies.org/history> (dostęp: 10.11.2022); też, *Emotional Heritage. Visitor Engagement at Museums and Heritage Sites*, Routledge, London–New York 2021, s. 24–25.

⁴ Smith, *History*...

⁵ Na ten temat obszernie piszą Rodney Harrison i Laurajane Smith, zob. rozdziały 1 i 2.

przedstawiane szerokiej publiczności i zwiedzającym jako miejsca opresji i cierpienia chłopów i pracującej w nich służby. Postrzega się je głównie przez pryzmat glorii danego państwa czy regionu, niechciane czy trudne historie zasłaniając walorami artystycznymi czy wybiórczo potraktowanymi wartościami historycznymi⁶. Dlatego też krytyczne studia nad dziedzictwem muszą, zgodnie z ideą manifestu z Göteborga, zadawać niewygodne i niełatwe pytania, kwestionować konserwatywne podejścia i podkreślać na wskroś polityczny charakter dziedzictwa, przywracając tym samym głos jego zmarginalizowanym użytkownikom.

W tym sensie krytyczne studia nad dziedzictwem należałoby widzieć w szerszym nurcie humanistyki zaangażowanej, czerpiącym z teorii krytycznej⁷. Takie pozycjonowanie nowej dyscypliny jest też szansą na przekroczenie, deklarowanego w cytowanej tu wczesnej definicji, krytyczno-rozliczeniowego charakteru i skupienie się na afirmatywnych podejściach popularnych we współczesnej humanistyce zaangażowanej. Do zejścia z rozliczeniowego szlaku nawołuje zresztą część młodszych przedstawicielek krytycznych studiów nad dziedzictwem, które chętniej niż po teorię krytyczną sięgają m.in. do projektu humanistyki afirmatywnej Ewy Domańskiej⁸. Te nowe, nie zawsze krytyczne, lecz często i afirmatywne, odczytania dziedzictwa prowadzą do redefinicji jego idei.

⁶ W takim duchu prowadzi się obecnie krytykę w ramach tzw. zwrotu ludowego w polskich badaniach historyczno-antropologicznych, zob. m.in. Adam Leszczyński, *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2020; Kacper Pobłocki, *Chamstwo*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021; Anna Wylegała, *Był dwór, nie ma dworu. Reforma rolna w Polsce*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2022. Wartościowe w tym kontekście byłyby towarzyszące tym studiom kompleksowe badania muzeów i miejsc dziedzictwa ustanowionych w dawnych pałacach, dworach i innych siedzibach szlachty i arystokracji.

⁷ Najnowsze opracowanie kierunków i prądów humanistyki zaangażowanej: *Engaged Humanities. Rethinking Art, Culture, and Public Life*, red. Aagje Swinnen i in., Amsterdam University Press, Amsterdam 2022.

⁸ Tu warto zwrócić uwagę zwłaszcza na dorobek naukowy Þóry Pétursdóttir, która często deklaruje inspirację projektem Ewy Domańskiej przedstawionym polskim czytelnikom i czytelniczkom w: Ewa Domańska, *Humanistyka afirmatywna: pleć i władza po Butler i Foucaulcie*, „Kultura Współczesna” 2014, 4, s. 117–129.

Redefinicja idei dziedzictwa, która dokonuje się w ramach nowej subdyscypliny, realizowana jest poprzez: 1) otwarcie na szersze spektrum podejść pochodzących już nie tylko z archeologii, historii czy historii sztuki, lecz także socjologii, antropologii, prawa, nauk politycznych i psychologii; 2) wykorzystanie i stworzenie nowych metod badawczych, przede wszystkim bazujących na analizach jakościowych, w miejsce dominujących do tej pory analiz ilościowych; 3) integrację badań dziedzictwa oraz muzeów ze studiami nad pamięcią, historią i archeologią publiczną (*public history*; *public archaeology*), turystyką, urbanistyką i studiami nad zrównoważonym rozwojem (*sustainability studies*); 4) demokratyzację dziedzictwa poprzez odrzucenie typowego dla tradycyjnych podejść do zabytków elitaryzmu, co skutkuje uwzględnieniem głosów osób, społeczności i kultur, które były marginalizowane przy formułowaniu praktyk i metod zarządzania dziedzictwem; 5) włączenie niezachodnich soczewek do interpretacji dziedzictwa; 6) promowanie synergicznego dialogu między badaczami, praktykami i społecznościami. Wyliczone tu działania są wciąż prowadzone; sukcesem zakończyły się natomiast już dwa inne: umożliwienie międzydziedzinowej wymiany badawczej i wyłonienie kierunku obieralnych studiów akademickich.

W istocie, krytyczne studia nad dziedzictwem są obecnie pełnoprawnym i zinstytucjonalizowanym obszarem badań, o którego dynamicznym rozwoju świadczą liczne konferencje naukowe, szkoły letnie, programy studiów, nowo powstające centra badawcze (Centre for Critical Heritage Studies, University of Gothenburg; Centre for Critical Heritage Studies, University College London), działające na uniwersytetach i w akademiach nauk instytuty (Department of Critical Heritage Studies, Czech Academy of Sciences), grupy badawcze (Critical Heritage Studies, University of Antwerp; Critical Heritage Studies Network, Stockholm University), międzynarodowe towarzystwo (Association of Critical Heritage Studies), hojnie finansowane zespołowe projekty badawcze (np. *Heritage Futures. Assembling Alternative Futures for Heritage*⁹; *Object Matters*.

⁹ *Heritage Futures. Assembling Alternative Futures for Heritage* (Przyszłości dziedzictwa. Splatanie innych przyszłości dla dziedzictwa), projekt finansowany przez

*Archaeology and Heritage in the 21st Century; Unruly Heritage. An Archaeology of the Anthropocene*¹⁰), czasopismo („International Journal of Heritage Studies”) i serie publikowane w prestiżowych wydawnictwach Routledge, Cambridge University Press czy Berghahn Books.

To obiecujące pole badawcze od dwóch dekad rozwijają archeolodzy i archeolożki, antropolodzy i antropolożki, etnologzy i etnolożki, a także historycy i historyczki z kręgu anglosaskiego. Do czołowych reprezentantów należą Laurajane Smith i Rodney Harrison, którzy z sukcesem animują działanie prężnych ośrodków badawczych w Australii i Wielkiej Brytanii. Ścieżka badawcza tej dwójki pionierów krytycznych studiów nad dziedzictwem wiodła od archeologii i badań terenowych z udziałem rdzennych społeczności australijskich do krytycznej refleksji dotyczącej instytucjonalnych ram zarządzania dziedzictwem.

UK Arts and Humanities Research Council (AHRC) pod kierownictwem Rodneya Harrisona, realizowany w latach 2015–2019 przez Corneliusa Holtorfa, Sharon Macdonald, Caitlin DeSilvey, Senfryna Penrose’a, Sarah May, Jennie Morgan, Nadię Bartolini, Esther Breithoff, Haraldal Fredheima, Antony’ego Lyonsa, Andersa Högberga, Kyle’a Lee Crossetta i Robin Raxworthy, którego wyniki badań zostały opublikowane m.in. w: *Heritage Futures. Comparative Approaches to Natural and Cultural Heritage Practices*, red. Rodney Harrison i in., UCL Press, London 2020; *Deterritorializing the Future. Heritage in, of and after the Anthropocene*, red. Rodney Harrison i Colin Sterling, Open Humanities Press, London 2020. Więcej na temat projektu: *Heritage Futures*, <https://heritage-futures.org> (dostęp: 10.11.2022).

¹⁰ *Unruly Heritage. An Archaeology of the Anthropocene* (Nieposłuszne dziedzictwo. Archeologia antropocenu), projekt finansowany przez Research Council of Norway pod kierownictwem Bjørnara Olsena, realizowany w latach 2017–2023 jako kontynuacja wcześniejszego *Object Matters. Archaeology and Heritage in the 21st Century* (Obiekt ma znaczenie. Archeologia i dziedzictwo w XXI wieku). W *Unruly Heritage* udział biorą: Torgeir Rinke Bangstad, Levi Bryant, Mats Burström, Dennis Byrne, Caitlin DeSilvey, Ewa Domańska, Stein Farstadvoll, Geneviève Godin, Timothy LeCain, Bjørnar Olsen, Þóra Pétursdóttir, Monika Stobiecka, Anatolij Venovcevs, Svetlana Vinogradova. Wyniki obydwu projektów opublikowano m.in. w: *After Discourse. Things, Affects, Ethics*, red. Bjørnar Olsen i in., Routledge, London–New York 2021; *Heritage Ecologies*, red. Torgeir Rinke Bangstad i Þóra Pétursdóttir, Routledge, London–New York 2022. Więcej na temat projektu: *Unruly Heritage*, <https://unrulyheritage.com> (dostęp: 10.11.2022).

W wydanej w 2006 roku monografii *Uses of Heritage* (Zastosowania dziedzictwa)¹¹ Smith nawiązała do swojej współpracy z australijskimi społecznościami i ostro skrytykowała funkcjonujące aparaty ochrony dziedzictwa. Wprowadzając do żargonu pojęcie usankcjonowanego dyskursu dziedzictwa, dowodziła, jak wykluczające społecznie potrafią być mechanizmy sterujące ochroną i opieką nad zabytkami. W omawianej monografii australijska archeolożka zaproponowała obowiązującą w krytycznych studiach nad dziedzictwem definicję dziedzictwa jako procesu kulturowego, odwołując się do nieformalnego patrona subdyscypliny, brytyjskiego historyka Davida Lowenthala i jego monumentalnego dzieła *The Past is a Foreign Country* (Przeszość to obcy kraj)¹². Z Lowenthalem współpracował z kolei Harrison, który opuściwszy Australię, podjął pracę badawczą w brytyjskim University College London.

W publikowanych na przełomie pierwszych dwóch dekad XXI wieku artykułach i monografiach¹³ Harrison, równoległe do Smith, prezentował szczegółową krytykę aparatów ochrony i konserwacji zabytków. Jego kolejnym ważnym dokonaniem, inspirowanym międzydziedzicznymi wyprawami w stronę humanistyki środowiskowej, było otwarte wystąpienie przeciwko anachronicznym i arbitralnym podziałom w zarządzaniu dziedzictwem (dziedzictwo naturalne i kulturowe) oraz wartościującym standardom. Harrison w swoich pracach często zachęcał do zastanowienia się nad tym, czym właściwie jest dziedzictwo (*what is*

¹¹ Laurajane Smith, *Uses of Heritage*, Routledge, Abingdon–New York 2006.

¹² David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, Cambridge 1985. Fragment tej pracy w polskim przekładzie: tenże, *Przeszość to obcy kraj*, przeł. Irena Grudzińska-Gross i Mikołaj Tański, „Res Publica Nowa” 1991, 200(10), s. 142–151.

¹³ Rodney Harrison, *Heritage. Critical Approaches*, Routledge, Abingdon–New York 2013; tenże, *Forgetting to remember, remembering to forget: late modern heritage practices, sustainability and the „crisis” of accumulation of the past*, „International Journal of Heritage Studies” 2013, 19(6), s. 579–595; *Understanding the Politics of Heritage*, red. Rodney Harrison, Manchester University Press, Manchester 2010; Rodney Harrison i Deborah Bird Rose, *Intangible heritage*, w: *Understanding Heritage and Memory*, red. Tim Benton, Manchester University Press i Open University, Manchester–Milton Keynes 2010, s. 238–276.

heritage). Odpowiedź na to pytanie doprowadziła do rozejścia się dróg fundatorów krytycznych studiów nad dziedzictwem. O ile bowiem Harrison szuka jej w zwrocie ontologicznym i nowym materializmie (dziedzictwo jako obiekty materialne; dynamiczne, stale przeobrażające się, relacyjne, usieciowione¹⁴), o tyle Smith odrzuca podejście ontologiczne i w swojej ostatniej publikacji *Emotional Heritage. Visitor Engagement at Museums and Heritage Sites* (Dziedzictwo emocjonalne. Zaangażowanie zwiedzających w muzeach i miejscach uznanych za dziedzictwo) twierdzi, że każde dziedzictwo jest niematerialne i stanowi performatywną praktykę o emocjonalnym i subiektywnym charakterze¹⁵.

Do pionierek krytycznych studiów nad dziedzictwem należałoby też zaliczyć badaczki, które podjęły się zdefiniowania tego, co dziś znamy pod hasłem „negatywnego” lub też „trudnego” dziedzictwa. Autorka pierwszego z tych terminów, Lynn Meskell, w opublikowanym w 2002 roku kanonicznym artykule prezentującym zagadnienie „negatywnego dziedzictwa” (*negative heritage*)¹⁶ odważnie skrytykowała aparat instytucjonalny UNESCO, a przede wszystkim jego biurokratyczny i uniwersalizujący charakter. Negatywne dziedzictwo uznała za miejsce konfliktu, które pełni w społecznym imaginariu funkcję repozytorium traumatycznej pamięci¹⁷. Jako miejsce pamięci negatywne dziedzictwo odgrywa podwójną rolę: może służyć pozytywnym celom edukacyjnym, kiedy stwarza pole do przepracowania traumy (jak Auschwitz, Hiroszima, Dystrykt Szósty w Kapsztadzie), bądź, wręcz przeciwnie, zostać wymazane, zapomniane, kiedy opiera się wpisaniu do kolektywnej pamięci (np. nazistowska i komunistyczna rzeźba i architektura). Z kolei w przedstawionym w 2018 roku obszernym archiwalno-etnograficznym studium *A Future in Ruins. UNESCO, World Heritage and the Dream of Peace* (Przyszłość w ruinach. UNESCO, światowe dziedzictwo i marzenie

¹⁴ Rodney Harrison, *On heritage ontologies: rethinking the material worlds of heritage*, „Anthropological Quarterly” 2018, 9(4), s. 1365–1384.

¹⁵ Smith, *Emotional Heritage...*

¹⁶ Lynn Meskell, *Negative heritage and past mastering in archaeology*, „Anthropological Quarterly” 2002, 75(3), s. 557–574.

¹⁷ Tamże, s. 558.

o pokoju)¹⁸ badaczka obnażyła niewydolność UNESCO i jej polityczno-technokratyczne uwikłania. Ten polityczny aspekt dziedzictwa amerykańska archeolożka analizowała także w obszernej antologii *Global Heritage. A Reader* (Dziedzictwo globalne. Podręcznik)¹⁹. Meskell prowadzi obecnie badania na styku krytycznych studiów nad dziedzictwem, prawa i stosunków międzynarodowych, zajmując się m.in. zabytkami w Indiach²⁰.

Drugą obok Meskell teoretyczką, która mierzyła się z zagadnieniem problematycznego dziedzictwa, jest Sharon Macdonald. W przeciwieństwie do Meskell, nie użyła ona silnie wartościującego przymiotnika „negatywne”, zamiast tego określając skomplikowane obiekty i praktyki jako „trudne dziedzictwo” (*difficult heritage*). Opublikowane w 2009 roku studium etnograficzne *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond* (Trudne dziedzictwo. Negocjując nazistowską przeszłość w Norymberdze)²¹ dotyczące nazistowskiej historii Norymbergi i losów jej upamiętnień po 1945 roku proponowało rozumienie trudnego dziedzictwa jako przeszłości, która została uznana za znaczącą dla teraźniejszości, jest jednak jednocześnie kwestionowana, nie sposób bowiem pogodzić jej ze współczesną, pozytywną i afirmatywną tożsamością zbiorową²². W innej ważnej dla krytycznych studiów nad dziedzictwem publikacji, przełożonej na język polski, *Krainy pamięci. O dziedzictwie i tożsamości we współczesnej Europie*²³, Macdonald obrała z kolei kierunek pamięciologiczny.

¹⁸ Lynn Meskell, *A Future in Ruins. UNESCO, World Heritage and the Dream of Peace*, Oxford University Press, Oxford 2018.

¹⁹ *Global Heritage. A Reader*, red. Lynn Meskell, Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2015.

²⁰ Lynn Meskell, *Toilets first, temples second: adopting heritage in neoliberal India*, „International Journal of Heritage Studies” 2020, 27(2), s. 151–169.

²¹ Sharon Macdonald, *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, Routledge, London–New York 2009.

²² Tamże, s. 1.

²³ Sharon Macdonald, *Krainy pamięci. O dziedzictwie i tożsamości we współczesnej Europie*, przeł. Robert Kusek, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2021.